

Âşık Edebiyatında “Dede” Mahlâsı ve “Dede” Mahlâslı Şairler

Prof. Dr. Ali Duymaz

Âşık edebiyatında bazı şairlerin mahlâslarında kul, baba, ata, dede, abdal gibi sözler kullanılmaktadır. Biz bu bildiride âşıkların mahlâslarında kullanılan “dede” sözünü ve “dede” mahlâslı âşıkları değerlendirmeye çalışacağız. Âşıkların bu mahlâsı almalarında etkili olan sebeplerden atalar kültü, veli tiplmesi, meslek piri olma, mesleğinde yüksek bir noktaya ulaşma gibi sebeplerin yanı sıra çeşitli tarikat mensubiyetleri üzerinde de duracağız. Özellikle Mevlevi ve Bektaşî sanatkâr ve şairlerin kullandığı bu mahlâsın âşık edebiyatındaki yeri ve önemi tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Dede Sözü Üzerine

Dede sözü, son yayımlanan **Türkçe Sözlük**'te büyük baba, ata, Mevlevi şeyhleri ve yaşlılara seslenme sözü olarak dört anlamıyla yer almaktadır¹. Kelimenin tarihî kaynaklardaki bilinen ilk şekli Divânü Lûgat-it Türk'te geçmektedir. Kaşgarlı Mahmut, dede sözünün Oğuzca baba anlamı taşıdığını ifade etmiş, Besim Atalay da “kelime bugün büyük baba anlamındadır” diye not düşmüştür (**DLT III**: 220). Göktürk ve Uygur kaynaklarında rastlanmayan sözcük, Tarama Sözlüğü'nde de yer almamaktadır. Ancak Kâmûs-ı Türkî, Burhân-ı Katı ve Lehçe-i Osmanî gibi sözlüklerde dede sözünün “büyük peder”, “cedd” ve “tarikat şeyhi” anlamları işaret edilmiştir². Arapça'nın Irak ve Suriye lehçelerine de geçmiş olan dede sözü (**Aytaç 1994**: 59), **Derleme Sözlüğü**'nde “1. kalp, yürek; 2. genç baba,

¹ **Türkçe Sözlük**'te dedenin dört anlamı şöyle verilmiştir: 1. babanın veya annenin babası, büyük baba, büyük peder 2. büyük babadan başlayarak geriye doğru atalardan her biri 3. Mevlevi tarikatında çile doldurmuş olan dervişlere verilen unvan 4. yaşlı erkeklere söylenen bir seslenme sözü.

² **Kamus-ı Türkî**'de “büyük peder, cedd”, **Burhân-ı Katı**'da “Dede: yede vezninde. Ded manasıdır ki zikrolundu. Kalender ve Bektaşî tarikatında dervişlere dede ıtlak ederler. İstilah-ı mahsuslarındandır. Türkistan'da taya mevkiinde irad ederler.” ve **Lehçe-i Osmânî**'de “Büyük baba, cet. Tarik babası dedeler. Dâdek.” şeklinde geçmektedir.

ağabey; 3. tespih imamesi, 4. Ocağın iki yanında kibrit, sacayak vb. şeyleri koymaya yarayan oyuk yer” gibi değişik anlamlarıyla yer almıştır.

Dede sözcüğüne büyük baba anlamıyla Kıpçak şivelerinde de rastlanmaktadır (Toparlı vd. 2003). Sözcük, Babürname’de ise dayı anlamında geçmektedir (Şen 1993: 186).

Çağdaş Türk şive ve lehçelerinden Azeri, Türkmen, Gagauz ve Uygur Türkçelerinde dede sözüne rastlamaktayız. Türkmen ve Uygur Türkçesinde sadece “baba”, Gagauz Türkçesinde “dede”, Azeri Türkçesinde ise “ata” ve “ustad aşig, ustad” anlamları verilmiştir.

Sözcük, etimolojik sözlüklerden Tietze ve Clauson’un sözlüklerinde de yer almaktadır. Tietze, sözün “büyükbaba”, “atalardan biri”, “saygıdeğer ihtiyar, bazı tarikatlarda ileri gelen kimse” ve argoda “yaşlı esrarkeş, serseri” anlamlarını vermiş, kelimenin çocuk dilinden olduğu iddiasını reddedildiğini de kaydetmiştir (Tietze 2002: 573). Clauson ise, dede sözünün yarı-yansıma bir söz olarak Kıpçak-Oğuz şivelerinde bulunduğunu, orijinalinde baba anlamında olup daha sonra büyükbaba, yaşlı adam, derviş gibi manalara geldiğini kaydetmektedir (Clauson 1972: 451).

Burada sözcüğün terim olarak değeri üzerinde de birkaç hususa dikkat çekmek istiyoruz. Dede sözü bir tasavvuf kültürü ve musikisi terimi olarak kullanıldığı gibi mitoloji terimi olarak da sözlüklere girmiştir. Söz, Mevlevilikte çile doldurmuş, hücre sahibi şeyh anlamının yanı sıra melami, kalenderi, alevi-bektaşî din adamlarına verilen bir unvan olarak da kullanılmaktadır. Ayrıca yatır, ermiş kişilerin mezar veya türbeleri için de dede sözünün kullanıldığını bilmekteyiz (Pakalın 1993/1: 410; Özbek 1998: 56; Onay 2000: 164-165; Uludağ 2001: 100). Mitoloji terimi olarak kullanımı hususunda ise Azerbaycan sahasından bir araştırmacının bilgileri dikkat çekmektedir (Beydili 2003: 99).

2. Dede Sözünün Terimleşmesi ve Kurumsallaşması

a) İslâm Öncesi Dönemde Dedelik Kavramının İzleri

Dede sözüne ilk olarak Divânü Lûgat-it Türk’te rastladığımızı daha önce belirtmiştik. Destan türü içinde yer alan kaynaklardan Dede Korkut Kitabı’nda da dört yerde Ata sıfatıyla anılmasına rağmen Korkut’un adının başına çoğunlukla dede sözü getirilmektedir ki Gökyay bu iki sözün aynı anlamda olduğunu belirtir. Bir yerde de Dede Sultan sözü kullanılmaktadır (Gökyay 2000: CXIV). Dede Korkut, yazılı ve sözlü kaynaklarda ilk ozan, ilk şaman, ilk bahşi, ilk kopuzcu olarak gösterilmiştir. Korkut ayrıca hekimdir, bereket artırıcı nitelikleri vardır. Tarih içinde Korkut’un son sıfatı “dede”dir. Onun dedeliği ozan unvanı ile ilişkilidir.

Dede Korkut'taki "dede", aksakallık, müdriklik, üstatlık, milletin atası olma manalarını içermektedir. Dede adlı zümre "ata, baba" birliğine dâhildir. Dede, genellikle Oğuzlar arasında kullanılan bir kelimedir. Atadan sonra bu dede kelimesi gelmektedir (**Hacıyev 2002**: 20-21). Ata sözünün dedeye doğru değişmesi sürecinin içeren bu eserde ve sözlü gelenekte Dede Korkut, kabile atası olması, kopuzu icat etmesi, destan anlatması, tören icra etmesi, gaipten haber vermesi, danışmanlık yapması, problemleri çözmesi gibi nitelikleriyle öne çıkmaktadır. Kamlık geleneğinin izlerini taşıyan bu nitelikler, atalar kültü inancıyla da birleşmektedir. Bu hususu ileriki bölümlerde ayrıca değerlendireceğimiz için burada ayrıntıya girmiyoruz.

b) Tekke-Tasavvuf Edebiyatında Dedelik ve Dede Şairler

Tekke-Tasavvuf edebiyatında özellikle Mevlevilik ve Bektaşilikte dede sözünün yaygın olarak kullanıldığını görmekteyiz. Biz de bu başlıklar altında konuyu incelemeye çalışacağız.

1. Mevlevilikte

Dede, Mevlevilikte muhip, dede, şeyh ve halife şeklinde sıralanan tarikat mensupları arasındaki ikinci derecenin sahibine verilen addır. Dede, dervişliğe ikrar vermiş, tekke mutfağında üç gün saka postunda oturmuş, kararından dönmezse arakiye ve hizmet tennuresi giyinip çeşitli hizmetlerle bin bir gün halvet (çile) çıkarmış, on sekiz gün süren hücre çilesini de tamamlamış Mevlevi dervişidir. O artık hücre-güzin ve hücre-nişindir, yani hücre sahibidir. Dedelere dedegân da denir. Çile esnasında ortalığı silip süpürmek, odun getirmek, çarşıdan alış-veriş yapmak, çamaşır yıkamak gibi günlük işleri yapmaktan başka mutlaka sema meşk eder, mesnevî okur, kabiliyeti varsa ney üflemek, kudüm vurmak, âyin okumak gibi mûsikî sanatı ile yahut hat, tezhîb, minyatür gibi diğer güzel sanatlarla ilgilenirdi. Bu meşklere, çilesini doldurmuş, hücre sahibi olmuş "dede"ler nezâret ederdi. Dedeler aynı zamanda şeyh namzedi olarak tanınırdı. Bir yerde şeyhlik açılınca içlerinden ehil olan oraya şeyh tayin olunurdu. Mevleviler şeyhlerine de dede derlerdi. Mevlevi dedelerinin musiki ve şiir başta olmak üzere bir çok geleneksel sanatla iştiğal ettikleri görülür. Bu bakımdan bu sanat erbabı Mevlevi dedeleri isimlerinin yanına dede unvanını da eklemişlerdir. Fasih Ahmed Dede, Esrâr Dede gibi divân edebiyatımızın büyük şairleri de Mevlevî dedesidirler. Ali Nutkî Dede, Abdülbâki Nâsır Dede, Hammamizade İsmail Dede Efendi, Zekâi Dede gibi musiki üstadı dedeler de bunlar arasında sayılabilir. (**Pakalın 1993/1**: 410; **Özbek 1998**: 56; **Onay 2000**: 164-165; **Uludağ 2001**: 100). Mevlevilikte dede mahlasının sık kullanılmasına

örnek olması için Esrar Dede'nin **Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviyye**'sinde dede mahlası taşıyan 91 tane şair isminin yer aldığını da belirtelim (**Genç 2000**).

2. Bektaşilik ve Alevilikte

Bektaşî inancında Hz. Peygamber soyundan gelenlere dede denir. Hacıbektaş dergâhı şeyhi dede-baba diye anılır. Müzikte çok ileri konuma gelip büyük besteler yapan Yusuf dede-baba gibi temsilcileri vardır. Alevilikte ise dede köy toplumunun dini önderidir, mürşittir. Onlara göre mürşidin nefesi hak nefesidir. Yola girecek tâlib varlığını mürşide teslim ederken ondan el alır. Dedelerin bir başka görevi de kendine bağlı topluluk içinde anlaşmazlıkları gidermek ve dayanışmayı arttırmaktır. Alevilik-Bektaşilik inancının temel kavramlarından birisi olan Dedelik, hayatın hemen her safhasında yer almasıyla bu inanç sisteminde önemli bir yere sahiptir. Çeşitli kategorilere ayrılmıştır. Bunlar, 1. Ocakzade dedeler: Bunlar Hacı Bektaş Veli'yi pir olarak kabul ederler, ancak Hacı Bektaş Veli'yi temsil eden Çelebilerden icazetname almamışlardır. Bu tarz dedeler daha çok kırsal kesimde bulunmuşlardır. 2. Hacı Bektaş Veli'nin Çelebilerine bağlı Dedeler: Bu tarz dedelikte soyun Peygamber nesline bağlanması şartı aranmamıştır. Bu dedeler, Hacı Bektaş postundaki Çelebilerden aldıkları belgelerle dedelik yapmışlardır. 3. Dikme Dedeler: Bunlarda da ocaktan olma veya herhangi bir ocağa bağlı olma şartı aranmamıştır. Ocakzade bir dede tarafından belirli bir bölgede dedelik işlemlerini yapmak üzere belirlenmiş dedelerdir (**Yaman 2000; Öz 1997**: 248-249).

Alevilikte dedelik soy güder, bu soya da dede soyu denir. Bu soydan gelmeyen bir kimse dede olamaz. Dedelik için soyun Peygamber nesline dayanması şartı aranmıştır, böyle olduğu için de bütün ocakzade dedeler belirli ocaklara bağlıdır, bu ocaklar da 12 İmam'dan birine ve sonuçta Peygamber soyuna dayanmaktadır. Bu soyağaçların doğruluğu hususunda çeşitli tartışmalar olmuştur, ancak bu konuda kesin bilgilere ulaşmanın imkânı oldukça azdır. Alevilikte dedelerin "evlâd-ı resul" olduğuna inanılmaktadır ve bu nedenle onlara "seyyid" de denilmektedir. Bu inanış, Aleviliğin esaslarının belirtildiği "Buyruk" kitaplarında (İmam Cafer Buyruğu, Şeyh Safi Buyruğu vb.) da belirtilmektedir. Bu durumu kanıtlayan veya kanıtlamaya yarayan şecerelerin oluşumunda da soy inancı asıl rolü oynamıştır (**Yaman 1998**: 364-365).

Dedelerin Alevilikteki işlevlerine baktığımızda onların toplum içi adaleti sağladıkları, hayatın çeşitli safhalarında (evlilik, musahiplik, düşkünlük vb.) gerekli işlemleri yaptıkları ve hemen her konuda başvuru kaynağı konumunda oldukları görülmektedir (**Er 2000**: 268).

Alevi dedelerinin toplum içindeki görevleri sadece dini hayatla sınırlı kalmamış, onlar sosyal hayatın diğer alanlarında da danışman olmaya, topluma yön vermeye devam etmişlerdir.

Alevilikte dedelerin, evlad-ı Resul yani ocakzade olmaları, eğitici, terbiye edici (mürebbi) olmaları, bilgili ve örnek insani özelliklere sahip (mürşid-i kâmil) olmaları ve buyruklarda yazılı esaslara ve yerleşmiş geleneksel Alevilik esaslarına uyuyor olmaları gerekirdi. Alevi ve Bektaşî çevrelerde de müzik ve şiirin etkin ve yaygın olarak kullanılması, dede unvanlı bir çok sanatkârın yetişmesini sağlamıştır. Nitekim yüzlerce Bektaşî-Alevi aşığı Dede mahlâsını kullanmıştır veya mahlaslarında dede sözcüğüne yer vermişlerdir. Dedelerin çok büyük bir kısmı saz çalmasını ve şiir söylemesini bilirler.

Alevilikle ilgili son araştırmalar dedelik kurumunun kökeninin kam, şaman, baksı geleneğine yaslandığı bilgisine atıfta bulunmaktadır (**Yaman 1988**). Ahmet Yaşar Ocak, XII. Yüzyıl Anadolu'sunda göçebe veya yarı göçebe çevrelerde etkili olan tasavvuf anlayışının, kam-ozanlara benzeye ve abdal, ata, baba, dede unvanlarını taşıyan dervişler tarafından yayıldığını belirtmektedir. Heteredoks karakter taşıyan tarikatlar çevresinde şekillenen bu tasavvuf anlayışı, Yesevilikten başlamıştır. Eski kam-ozanlara çok yakınlık gösteren bu dervişler kabile yöneticisi, din adamı, büyücü, hekim ve şair kimliklerini bünyelerinde topluyorlardı. Bir başka yönleri ise İslâm öncesi efsaneler, İslâmî evliya menkıbelerine dönüştürülerek bunların etrafında anlatılmaktaydı (**Ocak 2000**: 64-73). Bize göre de dedelik kurumu bu anlamda bir kökene sahiptir ve tarihî şartlar onların soyunun dinî bir kökene dayandırılması şeklinde tezahür etmesini sağlamıştır. Bu durum ancak atalar kültürü inancıyla açıklanabilir.

Alevi-Bektaşî şairler arasında dede mahlası kullanan şair sayısı oldukça çoktur. Bedri Noyan'ın eserinden bazılarını isimlerini vermek istiyoruz: Abdal Dede, Dedemoğlu, Hamid Dede, Hasan Dede (Tamışvarlı Gazi Hasan Dede), Kelâmî (Cihan Dede), Kalust Dedeyan (Dedeoğlu), Mehmet Alî Hilmi Dedebaba, Seyyid Dede, Ali Turâbî Dedebaba, Veli Dede, Yusuf Dede. Bu Bektaşî şairlerden bir kısmı Alevi dedesi veya dede-babasıdır. Ancak bir kısmının neden dede mahlası aldığı bilinmemektedir. İçlerinden birisi ise Ermeni asıllı bir Bektaşî şairidir ve dedelik soydan geldiği halde ilginç bir biçimde Dedeyan mahlasını kullanmıştır (**Noyan 2000**). Ayrıca Kerim Dede, Seyyah Dede, Vahit Dede gibi Bektaşî şairleri de bulunmaktadır (**Öztelli 1997**: 361, 369, 371). XIX. yüzyılda yazılmış bir Bektaşî mecmuasında ise dede ve aşık kelimelerinin aynı mahlasta birleştiği bir şaire, yani Âşık Dede'ye ait bir nefes bulunmuştur (**Ergun**: 121-122).

c. Aşık Edebiyatında Dede Kavramı ve Dede Mahlaslı Aşıklar

Aşık edebiyatının senkretik bir sanat dalı olduğunu, şiir, musiki ve raksın bu sanatta birlikte yer aldığını biliyoruz. Aşık Edebiyatının kökenleri ilkel dönemlere kadar uzandığını en ayrıntılarıyla Köprülü araştırmıştır. Eski devirlerde bugün aşık dediğimiz sanatçıların, “kam”, “şaman”, “oyun”, “baskı”, “ozan” gibi adlar aldıklarını, XIV-XV. Yüzyıllardan itibaren aşık sözünün kullanılmaya başladığını ve unvanı ilk kullanan kişinin de tasavvuf edebiyatının kurucusu Ahmet Yesevi olduğunu biliyoruz. Bu anlamda Tekke-Tasavvuf edebiyatının âşık edebiyatına etkisi bilinmektedir. XII. Yüzyıldan başlayarak Türkçeye ve hece vezniyle köy ve aşiret çevrelerinde propaganda şiirler terennüm eden sufi şairler, âşık edebiyatını da etkilemişlerdir. Ahmet Yesevi, Yunus Emre çizgisi daha sonraki yüzyıllarda heterodoks tarikatlar arasında inkişaf etmiş, Alevi-Bektaşî çevrelerde yetişen orijinal ve güçlü şairler olmuştur. Köprülü’ye göre âşık ve kul sözleri önce mutasavvıf şairlerin kendilerini ayırt etmek için kullandığı birer sıfatken daha sonra beşeri duyguları terennüm eden şairlerin de ad olarak aldığı unvanlar olmuştur (**Köprülü 1986**: 184-187). Özellikle Azeri kaynakları ozan sözüyle aşık sözü arasında “varsak”, “yanşak” ve “dede” gibi sözlerin usta aşık anlamında kullanıldığını belirtmektedirler. Anadolu ve Azerbaycan sahasında bazı farklılıklarla birlikte dede sözünün ata kültü katmanındaki kam-ozanlıktan tasavvuf devrindeki sufi-derviş sürecine geçişte yeni bir anlam kazandığı, daha sonra ladinî şiir geleneğinde de kendisine bir yer bulduğu gözlenmektedir. Ancak kabul etmek gerekir ki dede sözünün Anadolu’daki yaygınlığı hakim kültürün etkisiyle dinî-tasavvufî çerçevede kalmış, ladinî şiirler söyleyen şairler bu mahlâsın alınmasında çekimser davranmışlardır. Azerbaycan sahasında daha rahat ve yaygın kullanılan kavram, Anadolu sahasında çok sınırlı kalmıştır. Nitekim belirli bir tarikat mensubu olmadığı anlaşılan XVI. Yy. şairlerinden Öksüz Dede (bk. **Köprülü 1930**: 31-38; **Sakaoğlu 1989**: 133-134) dışında açık ve yaygın olarak dede mahlası kullandığını bildiğimiz şair yoktur. Gerçi yaşadığı tahmin edilen ve halk hikâyesi kahramanı vasfıyla daha çok tanınan şairlerden Aşık Kerem’in kimi şiirlerinde “dede” tapşırmasını kullandığı görülmektedir (**Duymaz 2001**: 261; **Tulu 2006**).

Azerbaycan sahasında ise “dede” sözünün daha yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Bir çok usta aşık, hem kendileri hem de başkaları tarafından “dede aşık” nitelmesiyle anılmaktadır. Dede Elesker, Dede Şemkir, Dede Kasım Şirvanlı, Dede Abbas, Yediyar, Dede Kerem, Dede Emrah, Dede Novruz, Dede Garip gibi. Bütün bu örneklerden dede sözünün ulu ata, büyük ata anlamlarından en büyük, en nüfuzlu sanatçılara verilen bir unvana dönüştüğü görülmektedir.

Aşıkların Hak Aşığı olarak anılması, saz ve söz ustası olmaları, keramet sahibi olmaları ve kabirlerinin ziyaret yeri olması da bu bağlamda değerlendirilebilir. Azerbaycan'da Cebrayıl bölgesinde Diri Dağında “Aşığın kabri” denen yerde Hak Aşığı Dirili Kurbanı'nın (XVI. Yy.) defnolunduğuna inanılmakta ve ziyaret edilmektedir (Amirova 2002).

3. Mahlas / Tapşırma Alma Geleneği Üzerine

Başta âşık edebiyatı temsilcileri olmak üzere hemen hemen tüm sanatkârlar kendi adları yerine başka isimler kullanma ihtiyacı duymuşlardır. Totemizme bağlı destâni ve tarihi devirlerle ilişkilendirilen ikinci ad veya mahlas alma geleneğini Ş. Elçin, köken olarak ad alma geleneğine dayamaktadır. Ad alma geleneğini a) tabiat kültürüne, b) totem hüviyetini muhafaza eden hayvanlara ve kuşlara, c) başardıkları savaflara, ç) bağlı buldukları tarikatlere, d) kültür alışverişi sonunda ortaya çıkan sebeplere, tesirlere ve modalara uyma sonucu olarak tasnif eden Elçin, “ferdiyetin kendini gösterdiği zamanlardan itibaren cemiyette belli dinî-bediî fonksiyonu olan şairler, aynı zamanda kolektif ruh ve zihniyetin tercümanı olan şiirlerini dinleyici veya okuyucu zümrelerinin hafızalarına emanet ederken kaynağı totem devrine çıkabilen düşüncelerle “mahlas / tapşırma”yı icat etmişlerdir” demektedir. Elçin, şairlerin mahlas alma biçimlerini de üç başlık altında toplar: 1. Şeyh-Pîr tesiriyle, 2. Üstadlar İmamlar tarafından, 3. Kendi kendine (Elçin 1997/1: 41-48). Daha sonraki yıllarda yapılan âşık edebiyatıyla ilgili araştırmalarda da mahlas almanın değişik tasnifleri yapılmıştır. Bu tasniflerde âşıkların adlarını veya soyadlarını mahlas olarak kullandıkları, iki isimli olanların ikisini birden mahlas aldıkları, bazılarının isimlerine mensubiyet eki getirdikleri, ismin veya soy isminin başına bir sıfat ekledikleri gibi mahlasın niteliği üzerinde bilgiler vardır. Mahlasın alınışı hususunda ise mahlasın ustalarınca verilmesi veya kendileri tarafından alınması, rüyaya bağlı olarak mahlas alma, kundakta çocuk iken mahlas verilmesi, gerçek hayattan alınma mahlas gibi bilgiler yer almaktadır. Ayrıca birden fazla mahlas kullanan, ilk mahlasını değiştiren, ortak mahlas yüzünden mahlas değiştiren ve hiç mahlas kullanmayan âşıklar olduğunu da öğreniyoruz (Kaya 1994: 83-103; Artun 1996: 48-52; Özarıslan 2001: 117-124).

Mahlaslar bir yandan şairlerin şahsiyetlerini koruma ve saklamaya, diğeryandan dinleyici ve okuyucu zümrelerinin dikkatini çekmeye yarayan mistik hüviyetli isimlerdir. Mütercim Asım Efendi'nin “lakap” sözünün mana dereceleri konusundaki tasnifi üç aşamalıdır: 1. Teşrif (ululama, şereflendirme), 2. Tarif (bildirme, tanıtma), 3. Teshîf (küçültme, kötöleme) (Elçin 1997/1: 43).

Dede sözü aslında mahlasın tamamını oluşturmamaktadır. Mahlaslarda genellikle mahlasın sonuna eklenen bir söz olarak yer almaktadır. Kul, Abdal, Pir, Sultan gibi belirleyici adların yanı sıra Ata, Baba gibi isimler de mahlaslarda kullanılmaktadır. Dede de böyle bir belirleyici ad konumunda kullanılmaktadır.

Azerbaycan sahasında daha net bazı bilgilere rastlamaktayız. Azerbaycan Türkçesinde “dede” sözünün “ustad aşığı, ustad” anlamları olduğunu daha önce belirtmiştik. Azeri araştırmacılara göre dede sözü, eski dönemlerde ve orta asırlarda âşık anlamını da taşımıştır. Buna göre ozan, varsak ve dede sözleri tarihsel sıralamayla ardıcıl olarak âşık anlamlarını yüklenmiştir.

Dede sözü çoğu zaman âşıkların bilinen mahlaslarında yer almaz. Mahlasında dede sözü olup da Mevlevi veya Bektaşiliği hususunda bilgi olmayan Öksüz Dede, Hasan Dede, Kerem Dede gibi birkaç isim vardır. Diğerleri ise ya belirli dönemlerinde söyledikleri şiirlerin tapşırma hanelerinde dede sözüne de yer verirler, ya da başkaları onlardan söz ederken dede sözünü mahlaslarına eklerler. Nitekim Kerem ile Aslı hikâyesinin kahramanı olan ve yaşayıp yaşamadığı hususunda net bilgiler bulunmayan Kerem, kendisi bir çok şiirinde Kerem Dede mahlasını da kullanmaktadır. Örneğin Hasta Kasım’ın bir başka mahlası Dede Kasım’dır. Azerbaycan sahası âşıklık geleneğinde de Hasta Kasım ve Âşık Şemkir için mahlaslarının başına Dede sözü eklenebilmektedir. Âşık Elesker ise, şiirlerinde mahlasının başına kul, âşık ve yazık sıfatlarını getirmiş, dede sözünü hiç kullanmamış (**Onk-Eleskerzade 1987**) olmasına rağmen başka şahıslar onun için de dede sıfatını uygun görmektedirler (Mesela bk. **Veliyev 1988**: 266-274). Son dönemlerde yaşayan şairlerin bu söze mahlaslarında yer vermedikleri gözlenmektedir. Nitekim Yozgat, Sivas, Adana ve Erzurum âşıklık geleneği üzerine yapılan çalışmalarda bu sözün mahlaslarda kullanıldığını göremiyoruz (Oğuz 1994, Kaya 1994, Artun 1996, Özarslan 2001).

Son olarak bazı modern şair ve yazarların da müstear olarak dede sözünü kullandıklarını ifade etmeliyiz. Mesela Vahit Lütfi Salcı, Vahit Dede mahlasını kullanmıştır. Hasan Basri Çantay da Nasuhî Dede müstear adını kullanmıştır.

4. Dedelik Sözüdeki anlam ortaklıkları

Aşiret Atası Olma veya Atalar Kültü İnancı: Atalar kültü veya atalara tapınma, kabile atası, ünlü savaşçı veya din adamları gibi toplumsal önder olan kişilerin öldükten sonra da hayatlarını sürdürdükleri inancından doğmaktadır. Ölümle bedenden kurtulan ata ruhu, geride bıraktığı kimselerin hayatını etkilemeye devam edebilmektedir. Atalar, dini ve sosyal

buyrukların, gelenek ve âdetlerin koruyucusu sayılırlar (Ata kültü hk. daha geniş bilgi için bk. **Örnek 1988**: 94-96; **Durkheim 2005**: 327-336). Türk kültüründe ata sözü, bir yandan aşiret atasıyla diğer yandan ise kamlık, ozanlıkla birleşmektedir. Muhtemel ki bu ikisi bir dönemler aynıydı ve daha sonra siyasi anlamda aşiret atası ile bir meslek olarak kamlık ayrıştı. Hunların baş şamana “ata kam” dediklerini de buraya eklemeliyiz (**Gasımlı 1996**: 10). Bu anlamda Alevi-Bektaşî kültüründe dedeler, aşiretin koruyucu ruhu olan ata ruhunun bir başka görünümü sayılabilir. Dedelerin ocak denilen soy merkezlerine bağlanması, hayatın tüm alanlarında tek bir lider konumunda olmaları bunu doğrular niteliktedir. Ayrıca tıpkı ata ruhlarının bulunabileceği varsayılan ağaç, dağ veya pınar gibi yerler nasıl kutsal sayılmış ise veya ters açıdan bakarsak atalar böyle yerlere defnedilmiş ve bu yerler kutsal sayılmışsa dedelerin kabirleri de böyle yerlerde yapıldığı için kutsal sayılmış ve yatır niteliği kazanmıştır (Bkz. **Özen**). Benzer bir durum Azerbaycan sahası için de geçerlidir. Tovuz bölgesinde Ağdam köyünde XV-XVI. yy.larda Erdebil’den gelmiş Al Dede adlı bir dervişin kabri vardır. Yine Şamahı bölgesinde Dede Güneş köyünde Pir-i Sultan Dede Güneş adında bir yatır vardır. Dede Güneş de XII. Yy.da yaşamış şair Efzeleddin Hakani’nin amcası Kafyeddin Ömer İbn Osman’ın lakabıdır. Bilim adamı, hekim ve filozof olan Dede Güneş, yerin ve insanların güneşi sayılmıştır (**Amirova 2002**).

Dede Korkut’un ozanların piri sayılması, Kazak ve Türkmen kaynaklarında Korkut Ata diye bilinmesi, Azerbaycan ve Anadolu’da ise daha ziyade Dede Korkut olarak tanınması, dede kavramının ata kültüyle bağlantısını ortaya koymaktadır. Şüphesiz ki ata sözü daha arkaiktir ve dede sözü zamanla atanın yerini almıştır. Ata sözünün dedeye dönüşmesi süreci, Türklerin İslâm dinini kabulü ve tasavvufun tekâmülü süreciyle örtüşmektedir ve bu süreç “ata kam”lıktan, “ozan”lıktan “âşık-derviş”liğe doğru gelişen bir süreçtir (**Gasımlı 1996**: 10-11). Kırgız akınlık geleneğinde akrabalık yakınlığını anlatan ata ve ake kelimeleri, ünlü ozanların isimlerine eklenerek onların büyük olduğunu, saygı gösterilmesi gerektiğini anlatan bir unvan olarak kullanılmıştır. Bütün Türk dünyasında bunun örneklerini görebiliriz. Akınları böyle yüceltme ve benimseme, eski Türk inançlarındaki atalar kültüründen gelmektedir. Kambar Ata, Zengi Baba, Çolpan Ata, Oysul Ata, Dıykan Ata gibi koruyucu, pir olarak bilinen örnekler vardır. Ayrıca Kırgızca’da ağabey anlamına gelen Ake kelimesi de Kırgız çeçenlerine eklenerek söylenen örneklerdendir. Bunlara Sadır Ake, Tilekmat Ake gibi çeçenleri örnek olarak gösterebiliriz.” (Alimov 2005: 42).

Dede kelimesi, özellikle Orta Asya Türkleri arasındaki “ata, baba”lar gibi topluma önder olan bilge kişileri karşılamak için ve onlara saygı göstermek amacıyla çok daha

sonraları kullanılmıştır (**Yaman 1998**: 358). F. M. Hasluck, dede, baba gibi unvanlara sahip kişilerin Türkmen aşiretlerinin hem dini hem de siyasal önderleri konumunu olduğunu belirtir, ancak dinsel ve toplumsal görevlerin ayrışmasından sonra “pir, dede, baba, şeyh” sıfatlı kişilerin sadece dini önder konumunda kaldıklarını da ekler (**Yaman 1998**: 359). Dedeliğin kökenini İslami kaynaklara göre izah eden çalışmaların yanında İslamiyet öncesi Türk kültürüyle de meseleye yaklaşanlar olmuştur. Anadolu Aleviliğinde törenlerde müziğin kullanılması, kadın erkeğin bir arada bulunduğu törenlerin varlığı, bu törenlerdeki semah, Aleviliğin kökeninde İslamiyet öncesi inançları gösterenlerin düşüncelerini güçlendirmektedir (**Yaman 1998**: 360). Anadolu dedeliğinin kuruluşunda da Anadolu’ya ilk önce gelen şeyh ve dervişlerin önemli bir yeri vardır. Birlikte geldikleri oymaklarla Anadolu’ya yerleşen bu dervişler, oluşturdukları inanç merkezleriyle hem siyasal anlamda hem de ekonomik anlamda büyük bir nüfuzla sahip olmuşlardır. Bu dervişlerin adları etrafında oluşan Alevi ocakları, o günlerden bugünlere aktararak gelmiş ve bu ocaklara bağlı dedeler Alevilik işlemlerini sürdürmüşlerdir (**Yaman 1998**: 361). Dedelik kurumu için son derece önemli olan ocakların oluşumunda böyle bir tarihi süreç, günümüz Alevi dedelerinin temsil ettiği bu tipin “ata” unvanlı kişilerin temsil ettiği tipe yakın ilişkisinin olduğunu göstermektedir.

Dedelerin bağlı oldukları “ocak” kavramı üzerinde daha ayrıntılı bir şekilde durmak gerekmektedir. Ocak, Türk kültüründe çeşitli inanışlarla ve uygulamalarla örülü bir kült haline gelmiştir. Ateş kültü adıyla daha fazla kullanılan ocak, Türklerde doğadaki maddi bir gücün adı olduğu gibi soy, sülale anlamlarına da gelmiştir. Alevi-Bektaşî inançlarında dedelerin oluşturdukları ocaklar da soyu ifade ettiği gibi özel olmayı veya ayrıcalıklı niteliklere sahip olmayı da ifade etmiştir (**Yaman 2000**). Alevi-Bektaşî kaynaklarındaki ocakla ilgili bilgi ve inanışlara baktığımızda bunların büyük oranda İslam öncesi Türk inanışlarıyla ilintili olduğu görülmektedir (**Ocak 1983**: 185-194). Bu konuda günümüze kadar ayrıntılı bir çalışma yapılmamasına rağmen Alevilikteki ocakların ve bu ocaklar etrafında kümelenmiş inanışların İslam öncesi Türk kültüründeki dini ve sosyal hayatta toplumun önderi konumundaki kamlık geleneği ile ilişkisi oldukça güçlüdür (**Er 2000**: 269). “Ocak” kelimesinin halk tıbbında bazı hastalıkları iyileştirdiklerine, onlara karşı doğuştan gelen bazı özel bilgilere sahip olduklarına inanılan kişilerin oluşturduğu soyağaçlarına da ad olması bu bağlantıyı desteklemektedir. Günümüzde Anadolu’da “Pir Sultan Ocağı, Sarı Saltık Ocağı, Yanyatır Ocağı, Köse Süleyman Ocağı vb.” gibi pek çok ocak ve bu ocaklara bağlı dede bulunmaktadır (**Yaman 2000**).

Musiki, Şiir ve Raks: Dede sözünü mahlaslarında veya unvanlarında kullananların hemen hepsi musiki, şiir veya raks, çoğunlukla da hepsiyle birden ilgilidirler. Dede sıfatı taşıyanların hemen hepsi söz ve saz ustasıdır diyebiliriz. Ahenkli söz ve musikin ilkel toplumlardaki büyüsel tesirini, yani ruhlarla bağlantı kurmak işlevini düşünürsek dedelerin niteliğiyle ilgili ipuçlarına ulaşmış oluruz. Şiir ve musiki nitelik değiştirse de işlev çoğunlukla aynıdır. Mevlevilikte ney ve sema, Alevi-Bektaşilikte saz ve semah, Şamanların kopuzu ve şaman dansıyla birleşmektedir. Âşık edebiyatında çok yaygın olan pir elinden bade içme sonucunda saz çalıp şiir söyleme yeteneği kazanma ve sazın sözün gücüyle kerametler gösterme âşık edebiyatının mistik güçle, tasavvufla ilgisine açık örneklerdir. Ayrıca Dede Korkut'un ilk musiki aleti kopuzun mucidi olması ve böylece musikin de üstadı, piri sayılması da bunu desteklemektedir.

Mistik Bilgi: Dede Korkut Kitabı'nın mukaddimesinde Dede Korkut'un tanıtımında tamam bilici olması, gaipten haberler vermesi, Hak Taala'nın onun gönlüne ilham etmesi gibi hususlar aktarılmaktadır. Bu nitelikler gelecekte haberler bilen, ruhlar âlemiyle teması bulunan, görücü ve bilici olan bir tanım koyuyor. Bunu Hak âşıklığı kavramında da görmekteyiz. Bize göre dede kavramının anlam alanlarından biri de Hak âşıklığıdır, yani keramet ve kehanet sahibi olmaktır. İster tasavvuf sahasında olsun isterse ladinî konularda olsun aşıkların önemli bir kısmı hakkında menkıbeler, efsaneler teşekkül etmiştir. Aşıkların biyografilerinden izler taşıyan halk hikayeleri bu manada zengin malzemeyle doludur. Pir elinden bade içerek âşık olma, dua ve bedduaların kabul olması, gaipten bilgiler verme gibi kerametler aşıkların hayatları hakkında da anlatılmaktadır. Alevi ve Mevlevi dedelerinin keramet göstermeleri zaten sıradan hususlardandır.

Tören İcracısı: Gerek Mevlevilikte, gerekse Bektaşî-Alevi kültüründe törenlerin icracısı dededir. Bu da ilkel törenlere uzanan bir sürecin işaretidir. Aşıkların icra ettikleri sanat da bir tören niteliği göstermektedir. Şiir, musiki ve raksın senkretik bir şekli olan aşıklık sanatı, daha sonraki dönemlerde raksın arka planda kalmasıyla şiir ve musiki ikilisiyle devam etmiştir. Aşıklar, bu anlamda tıpkı dedeler gibi bir tören icracısı konumunda sayılabilirler.

Sonuç

Dede sözü Türkçe'de eskiden beri baba, büyük baba, dayı, ağabey gibi çeşitli anlamlarıyla bir akrabalık kavramı olarak kullanılmıştır. Kelime bu anlamından istiareli olarak ağızlarda ve argoda farklı anlamlara da gelmiştir.

Dede sözünün üç kültürel tabakada varlığı tespit edilebilmektedir. İlk tabaka atalar kültü bağlamında değerlendirebileceğimizi mitolojik düşünce dönemidir. İkinci dönem ise İslâm dininin Türkler arasında kabul görmeye başladığı, tasavvufun yaygınlaştığı dönemdir. Son dönem ise aşık edebiyatının tekke-tasavvuf edebiyatından ayrıştığı dönemdir.

Dede sözü, mitolojik düşünce devrinde oluşmuş atalar kültürünün Oğuzlarda devamı şeklinde değerlendirilebilecek bir inanç kökeninden gelmektedir. Ata sözünün terkiyle önce baba sözüyle birlikte kullanılmaya başlanmış, sonra baba sözü de büyük oranda terkedilmiştir.

Dede sözü özellikle tasavvuf terimi olarak Mevlevi, Bektaşî, Melami, Kalenderî; Halvetî gibi tarikatlarda bir mertebe veya unvan olarak kullanılmıştır.

Tarikat-şîir ilişkisi bu tarikatlara mensup şairlerin bir kısmının mahlaslarına dede sıfatı eklemelerine sebep teşkil etmiştir. Özellikle son dönemlerde rastlanan dede mahlaslı şairlerin ve sanatkârların âşık edebiyatı çizgisinde yer alanlarının önemli bir kısmı Alevî-Bektaşî şairleridir. Divan şîiri tarzında söyleyenlerin ise büyük çoğunluğu Mevlevî şairidir.

Herhangi bir tarikat mensubu olmamalarına karşılık bazı usta âşıkların da dede sözünü mahlas olarak aldıkları veya kendilerine dede sıfatıyla hitap edildiği gözlenmektedir.

Sözün akrabalık anlamı ve özellikle tarikat çevrelerindeki kullanımının yaygınlığı, özellikle Anadolu sahasında âşıkların ustalığını ifade etmek üzere kullanılan dede sözünün mahlaslarda kullanılmamaya başlaması sonucunu doğurmuştur.

Bibliyografya

Ahmet Vefik Paşa, **Lehçe-i Osmânî**, Haz. Recep Toparlı, Ankara 2000, TDK Yayını.

Ulanbek Alimov (2005). *Kırgız Sözlü Kültür Geleneği ve Bu Geleneğin Temsilcileri*, **Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı**, İzmir, 29-43.

Cemile Amirova (2002). *Azerbaycan'da Al Dede, Dede Güneş, Et Ağa İnanç Önderleri Üzerine*, **Uluslar arası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi 23-28 Ekim 2001 Başkent Öğretmenevi Ankara**, Ankara: Tüksev Yayınları, 19-23.

Erman Artun (1996). **Günümüzde Adana Aşıklık Geleneği (1966-1996) ve Aşık Feymani**, Adana: İl Kültür Müdürlüğü Yayınları.

Besim Atalay (1992). **Divanü Lugat-it Türk Tercümesi**, 4 c., Ankara 1992, TDK Yayınları.

Bedrettin Aytaç (1994). **Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti (1980). 4 c., Bakı: Elm Neşriyatı.

Celal Beydili (2003). **Türk Mifoloji Sözlüğü**, Bakı 2003.

Sir Gerard Clauson (1972). **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford Clarendon Press, 1972.

Emile Durkheim (2005). **Dini Hayatın İlk Biçimleri**, Çev. Fuat Aydın, İstanbul: Ataç Yayınları.

Ali Duymaz (2001). **Kerem İle Ashı Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Şükrü Elçin (1997/1). **Halk Edebiyatı Araştırmaları 1**, Ankara: Akçağ Yayınları.

Piri Er (2000). **Anadolu Aleviliğinde Dedelik Kurumu, İşlevleri ve Güncel Konumu, II. Türk Halk Kültürü Araştırma Sonuçları Sempozyumu Bildirileri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, 268-276.

Sadedin Nüzhet Ergun, **Türk Şairleri**, Cilt 1.

İlhan Genç (2000). **Esrar Dede Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviyye İnceleme-Metin**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Gagauz Türkçesinin Sözlüğü (1991). Aktaranlar: Abdülmecit Doğru-İsmail Kaynak, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.

Meherrem Gasımlı (1996). **Aşık Seneti (Gaynagları, Tarihi Yaranışı ve Muhitleri)**, Bakı: Ozan Neşriyyatı.

Orhan Şaik Gökyay (2000). **Dedem Korkudun Kitabı**, İstanbul: MEB Yayınları.

Tofig Hacıyev (2002). **Bir Daha Gorgudun Kimliyi Haggında, Dede Gorgud**, 2(3), Bakı, 3-23.

Hüseyin İsmailov (2002). **Aşık Senetinin İnkişaf Merheleleri, Dede Gorgud**, I(2), Bakı, 50-100.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (1991). 2 c., Ankara 1991, Kültür Bakanlığı Yayını.

Doğan Kaya (1994). **Sivas'ta Aşıklık Geleneği ve Aşık Ruhsatı**, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.

M. Fuad Köprülü (1930). **XVİnci Asır Sonuna Kadar Türk Saz Şairleri**, İstanbul: Evkaf Matbaası.

M. Fuad Köprülü (1986). **Edebiyat Araştırmaları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Mütercim Asım Efendi (2000). **Burhân-ı Katı**, Haz. Mürsel Öztürk-Derya Örs, Ankara: TDK Yayını.

Bedri Noyan (2000). **Bütün Yönleriyle Bektâşilik ve Alevilik**, III. ve IV. Ciltler, Ankara: Ardıç Yayınları.

Ahmet Yaşar Ocak (1983). **Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri**, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Ahmet Yaşar Ocak (2000). **Babaîler İsyanı Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü**, İstanbul: Dergâh Yayınları.

M. Öcal Oğuz (1994). **Yozgat'ta Halk Şairliğinin Dünü ve Bugünü**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ahmet Talât Onay (2000). **Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı**, Haz. Cemal Kurnaz, Ankara: Akçağ Yayınları.

Nizamettin Onk-İslâm Eleskerzâde (1987). **Göçmeli Aşık Elesker**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Sedat Veyis Örnek (1988). **100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane**, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Baki Öz (1997). **Bektaşilik Nedir? (Bektaşilik Tarihi)**, İstanbul: Der Yayınları.

Metin Özarslan (2001), **Erzurum Aşıklık Geleneği**, Ankara: Akçağ Yayınları.

Mehmet Özbek (1998). **Türk Halk Müziği El Kitabı I Terimler Sözlüğü**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Kutlu Özen, *Sivas ve Divriği Yöresindeki Dede Düşekleri*, <http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/25.php>.

Cahit Öztelli (1997). **Bektaşî-Alevî Şiirleri Antolojisi: Bektaşî Gülleri**, İstanbul: Özgür Yayınları.

Mehmet Zeki Pakalın (1993). **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Sakaoğlu, Saim (1989). *Türk Saz Şiiri*, **Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı III (Halk Şiiri)**, 445-450 Ocak Haziran, 105-250.

Mehmet Semih (1993). **Türk Edebiyatında Mahlaslar, Takma Adlar, Tapşurmalar ve Lakaplar**, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.

Şemseddin Sami (1978). **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul: Çağrı Yayınları.

Mesut Şen (1993). **Gazi Zahirüddin Muhammed Babur Baburname Giriş-Metin (Kâbil ve Hindistan Bölümleri)-Açıklamalı Dizin**, İstanbul 1993, Yayımlanmamış doktora tezi.

Andreas Tietze (2002). **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı**, I. C., İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.

Recep Toparlı-Hanifi Vural-Recep Karaatlı (2003). **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, Ankara: TDK Yayınları.

Sultan Tulu (2006). *Tasavvufun Halk Hikâyelerine Tesiri ve Âşıkların Baba, Ata veya Dede Adlandırılması Üzerine*, **Folklor / Edebiyat**, 12(46), 2006/2, 501-506.

Türkçe Sözlük (2005). Ankara 2005, 10. bs., TDK Yayını.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IV, Ankara 1969, TDK Yayınları.

Türkmen Dilinin Sözlüğü (1962). Aşgabat: Türkmenistan SSR İlimler Akademiyasının Neşriyatı.

Süleyman Uludağ (2001). **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Kamil Veliyev (1988). **Elin Yaddaşı Dilin Yaddaşı**, Bakı: Gençlik Neşriyyatı.

Ali Yaman (1998). *Dünden Bugüne Kızılbaş Alevi Dedeleri*, **Pertev Naili Boratav'a Armağan**, Haz. Metin Turan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, 351-378.

Yaman, Ali (2000). "Anadolu Aleviliğinde Ocak Sistemi ve Dedelik Kurumu", **Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi**, 23-28 Ekim 2000, Ürgüp/Nevşehir.